

FRISNYÁK SÁNDOR*

**TÁJHASZNÁLAT ÉS GAZDASÁGI TÉRSZERVEZÉS A KÖZÉPKORI
MAGYARORSZÁGON***LAND USE AND ECONOMIC SPATIAL STRUCTURE IN HUNGARY
DURING THE MIDDLE AGES***ABSTRACT**

The paper summarizes land use and economic spatial structure in Hungary (= Carpathian Basin) during the Middle Ages. The process analysis begins from the Hungarian conquest of the Carpathian Basin (895-900) and lasts until the turn of the 15th and 16th century. Hungarians settled down in the lowlands and other hilly areas located in the centre of the Carpathian Basin (220 000 km²). The occupation and economic take-over of the mountain ranges surrounding the basin took place by the end of the 13th century, and people immigrating from the west and east played an important role in this process. The reshaping of the natural ecosystem, the creation, operation and development of economic space (cultural landscapes) is the common result of the work of Hungarians living together with other ethnic groups. Land use in Hungary during the Middle Ages can be summarized as follows: (1) monoculture animal husbandry in floodplains (50–60 km wide), (2) monoculture cereal cropping in areas prevented from floods ('larders'), (3) polyculture in hilly areas with significant grape- and wine-growing in some regions, (4) industrial activity in mountainous areas (gold and silver mining with European significance), forestry, alpine pastoralism, farming in valleys and intermountain basins.

1. Bevezetés

A táj – az Európai Táj Egyezmény (2000) definíciója szerint – az ember által érzékelt terület, melynek jellege természeti tényezők és/vagy emberi tevékenységek hatása és kölcsönhatása eredményeként alakult ki. A tájhasználat a tájpotenciál természeti elemeinek felhasználásával folytatott emberi tevékenységek összessége. A tájhasználat és térszervezés szervesen összefüggő folyamat, melyben az emberi tudás, az alkotó tevékenység és a tervszerűség a meghatározó. Az ember létfenntartó tevékenységével kialakította életterét, a természeti ökoszisztémát átformálva kultúrtájakat hozott létre. Az antropogén tájformálás, a kultúrtáj- (és kultúra-) teremtés alapvetően a kisemberek műve.

A történeti földrajz mint empirikus tudomány a táji elemek és jelenségek elemzésével feltárja az emberi tevékenységek – köztük a tájhasználat és térszervezés – kialakulását, fejlődését, a struktúrák működését és a kultúra rendszerfenntartó szerepét. Jelen dolgozatban a hisztogeográfia témakörei közül a honi tájhasználat és gazdasági térszervezés X–XV. századi folyamatait foglalom össze, mellőzve a regionalizáció jelenségcsoportját, pl. a vármegyék és az egyházmegyék kialakulását.

* Prof. Dr. Frisnyák Sándor emeritus professzor, Nyíregyházi Főiskola.

2. A magyarság és az etnikumok szállásterülete

A Kárpát-medence kontinensünk egyik legtökéletesebb földrajzi egysége (geoökológiai rendszer). A 325 000 km²-es nagytájcsoporthoz (megarégió) több mint felét (= 51%) 200 méternél alacsonyabb síksági tájtypusok foglalják el. A medence belsejéből a hegységkeret felé a térszín fokozatosan emelkedik: az alföldi tájakat övező, 200–500 méteres domboságok 24%-kal, az 500 métertől 1000 méterig terjedő középhegységek 20%-kal, az 1000 méternél magasabb hegységek 5%-kal részesednek a Kárpát-medence területéből. A medencét és a magas peremhegységeket a centrális jellegű vízrajzi hálózat kapcsolja össze és foglalja földrajzi egységbe. A Kárpát-medence tájalkotó tényezői, a geológiai szerkezet, a relief, a klíma, a felszíni és felszín alatti vizek, a talaj és a természetes vegetáció összességében kedvező életfeltételeket képeztek a prehisztórikus és történelmi idők embere számára.

A honfoglalás (895–900) korában a Kárpát-medence már nem volt teljesen nyerstáj, mert a neolitikumtól a termelőgazdálkodást folytató emberek (társadalmak) a nagytájcsoporthoz számtalan helyén már beavatkoztak az ökoszisztéma természetes fejlődés-folyamatába. A honfoglalás előtti népek tájformáló tevékenysége az erdővegetáció átalakításában, elsősorban a legeltetésre és makkoltatásra használt tölgyerdők ritkításában nyilvánult meg. Az erdő és gyeptermetésével kis kiterjedésű szántóföldeket, izolált kultúrtáj-szigeteket hoztak létre. A honfoglalást megelőző időkben és később, a magyar középkorban a tájak terhelése, a természeti erőforrások igénybevételének mértéke és módja nem veszélyeztette a tájhasználat ökológiai feltételeit. A honfoglalás előtti kultúrtájak – kivéve a medence peremvidékén élő szlávok művelt területfoltjait –, a VIII. század közepétől a IX. évszázad végéig tartó száraz klímaperiódus következtében nagyrészt megsemmisültek, visszatermesztettedek és elnéptelenedtek.

Régóta tartja magát az a tudományos hipotézis – melyet korunk kutatási eredményei is alátámasztanak –, miszerint a magyarságnak újra kellett kezdeni az elvadult természeti környezet meghódítását, a kultúrtájak kialakítását.¹ A tájhasználat és a gazdasági térszervezés történeti folyamatát elemezve, azt is hangsúlyoznunk kell, hogy a Kárpát-medence kultúrtájainak megteremtése és folyamatos fejlesztése a magyarság és a vele együtt élő etnikumok közös nagy alkotása.

A honszerző ősök a környezetigényüknek, a nagyállattartó-pásztorok és földművelő tevékenységüknek leginkább megfelelő sík- és dombosági területeket szállták meg. A magyarság honfoglalás és kora Árpád-kori szállásterülete a Kárpát-medence 2/3-ára, mintegy 220 000 km²-nyi területre terjedt. A szállásterület megközelítően azonos a lösz és egyéb negyedkori üledékek és a tölgyerdők elterjedésével, és a 600 mm-es izohiétával határolt területekkel.² A honfoglaló magyarság – kb. 400 000 fő – Kárpát-medencebeli természeti öröksége Györffy Gy. és Zólyomi B. szerint nagyjából hasonló lehetett a demográfiai robbanást és a tájrombolást megelőző, a XVIII. századi katonai térképeken megjelenített állapotokhoz.³

A Kárpát-medencében közvetlenül a honfoglalás előtt kb. 150–300 ezer ember élt. A népsűrűség 0,46–0,92 fő/km², a kedvezőbb életföldrajzi feltételeket nyújtó sík- és dombvidékekre számolva 0,7–1,4 fő/km² lehetett. Az ilyen alacsony népsűrűség mellett a régi kultúrtájak többsége nem volt fenntartható.

Az őslakó szláv népcsoportok – a Vág és a Nyitra völgyében megtelepült morva-szláv népesség kivételével – a XII. század végére maradéktalanul beolvadtak a magyarságba. A kora Árpád-korban a nyugatról és keletről érkező telepések is asszimilálódtak.

A kárpáti hegykoszorú, mely a történelmi magyar államterület gyepűvédelmi rendszerét képezte, az Árpád-kor végére benépesült. Az 1500 km hosszú és 150–200 km széles hegyvidéki erdőrégió humanizációja és gazdasági birtokbavétele két irányból történt: a meden-

cerendszer belsejéből a magyarság a folyó völgyekben és az intramontán kismedencékben terjeszkedett, az „üres földekre”, a Szepességbe és az Erdélyi-medence déli részébe százasokat, a bányavidékekre pedig németeket telepített le. A tatárjáráskor (1241/42) az ország 2 millió lakosságának 15–20%-a, mintegy 300–400 000 ember elpusztult. A hatalmas embervesztés pótlására a Kárpát-régió külső pereméről – a spontán népmozgás és a telepítési akciók eredményeként – hegyi pásztornépek: románok, ruszinok és lengyel gorálok települtek a hegységkeret völgyeibe és kismedencéibe. A betelepítés dinamikája összefügg a királyi birtokszervezet és a magánbirtok térbeli expanziójával, a Kárpátok és az Erdélyi-medence munkaerőhiányával. A Dráva–Száva köze, Szlavónia (régi magyar neve: Tótország) – a horvát nép településtere – 1102-től perszonáluniót alkotott a Magyar Királysággal. A XV. században a török balkáni terjeszkedése miatt délszláv népek menekültek hazánk déli peremterületeire, a Duna mentén az ország középső tájaira is. A XV. században a szlovák etnogenezis magterületéről, a Vág mellékéről, a Nyitrai- és a Turóci-medencéből megindult a szlovák nép terjeszkedése a Felvidéken.

A tatárjárást követő második nagy betelepülési hullámmal érkező etnikumok már nem asszimilálódtak, összefüggő etnikai tömbökbe szerveződve megtartották nyelvüket és kultúrájukat. A középkor végére a lakosság száma 3,1–4,5 millióra növekedett, s ennek 66–80%-át a magyarság alkotta. 1495-ben a magyar etnikum részaránya Erdélyben 55%, a mai Kárpátalja-régió területén 63%, a Felvidéken 38% volt.⁴ Az interetnikus kapcsolatok, a kultúrák átadása/átvétele kölcsönösen gazdagította a Kárpát-medence népeit, nemcsak a középkorban, a későbbi évszázadokban is.

A tájhasználat és a gazdasági térszervezés, a struktúrák kialakítása és működtetése tehát az együtt élő népek közös alkotása, melyben az autochton fejlődés mellett a kívülről érkező impulzusok (kulturális hatások) is jelentősek voltak. A középkor végén Magyarország Európa egyik legszervezettebb állami-politikai és gazdasági egysége volt. A gazdaság, az anyagi és szellemi kultúra terén hazánk felzárkózott Európa többi országához.

3. A tájhasználat és a gazdaság térszerveződése

A honfoglaló magyarság mint félnomád, vándorló pásztorkodással, alárendelten földműveléssel (és kézművességgel is) foglalkozó nép a Kárpát-medencében életformaváltoztatásra kényszerült. A megtelepedés és a gazdálkodás természetföldrajzi feltételei a Kárpát-medencében lényegesen kedvezőbbek voltak, mint a korábbi szállásterületeken, Levédiában vagy az Eteközben. A medenceszerkezet részét jelentő kárpáti hegységkeret alkalmatlan volt az erdős-sztyepp síkságon kialakult állattenyésztő-földművelő életforma változtatás nélküli folytatásához. Így a honfoglalás- és kora Árpád-korban a hegységkeret a magyarság belső szállásföldjét övező, alig lakott határvédelmi sáv (gyepű és gyepűelve) volt.

3.1. Az alföldek és domboságok

A Kárpát-medence központi részét alkotó alföldek és dombvidékek együttes területe alig több mint ¼-e a magyarság etelközi szállásföldjének. A kisebb életér, gazdag természeti erőforrás-kínálatával, nem okozott válságot, de szükségessé tette a termelési kultúra (mindenek előtt a legeltetési módszerek) megváltoztatását. A megtelepedés és az életfenn tartó tevékenység a Nagy- és Kisalföldön, a Dunántúl sík- és dombvidékein az eltérő agroökológiai adottságok szerint formálódott. Az alföldeken az állandóan és időszakosan előntött területek 38 500 km²-t, a dombosági és hegyvidéki völgyekben és kismedencében 10 200 km²-t (a Kárpát-medencében összesen 48 700 km²-t) foglaltak el. A felszín erdőbo-

rítottsága a honfoglalás korában 38–40%-ot tett ki. Az ártéri vizesföldek és az erdőségek természetes módon strukturálták a megtelepülést és a gazdasági térszerveződést.

Az Alföld a XIX. századi integrált környezetátalakító, folyószabályozó, ármentesítő, láplecsapoló stb. munkálatokig tagolt léttér volt: alapvetően két geomorfológiai szintre, az amfibikus (váltakozóan nedves-száraz) ártérre és az ármentes térszínekre (életkamrákra) különült. A folyóvízi ártér is két szintre tagolódik: az alacsony és magas ártérre. Az alacsony ártér állandóan vagy az év legnagyobb részében vízzel borított terület (pl. a Kis- és Nagy-Sárrét, a Hajta- és Szerenye-mocsár, az Ecsedi-láp stb.). A magas ártéri szintet a folyók a tavaszi-kora nyári és őszi áradások idején rendszeresen elöntötték. Az alföldi folyókból évente kiáramló árvíz átlagos tömege 2-3 km³-re tehető. A Dunát, a Tiszát és a nagyobb mellékfolyókat széles, helyenként 50–60 km-t kitevő ártér övezte. Az alföldi árterek, a folyók által öntözött nagy legelők a magyarság gazdasági tevékenységének állandó és fontos térszínei voltak.

Az alföldeken az életföldrajzi viszonyok nem tették lehetővé a nomadizálást: a fokokkal, erekkel, holtágakkal, ösmocsarakkal és öslápokkal tagolt ártérben a folyóval párhuzamos legeltetési útvonalak nem voltak kijelölhetők. Az állatsordák legeltetése tehát nem a folyók mentén, hanem arra merőlegesen történt, általában fél- vagy egynapi járóföld távolságban. A magyarországi ártéri legelők az etelközínél nagyobb gyephozama adott területi egységen évente négy-ötszöri legeltetést tett lehetővé. Az árvizek idején az állatokat az ármentes térszíneken, a lösz- és homokpuszta réteken, tölgyerdőkben, később a nyomásos földművelés korában az ugarföldeken is legeltették. A legelőváltásnak ezt a síksági tájtipusokhoz kapcsolódó módszerét Szabadfalvi J. nyomán réti transzhumációnak nevezzük. Az árterek ökológiai potenciálját – a jellegadó állattenyésztésen kívül – igen változatos módon hasznosította a társadalom.

Az Árpád-korban kialakult és a XIV–XV. században virágkorát élő ártéri gazdálkodást racionális és természetkímélő tájhasználatként értékelhetjük. Az ártéri gazdálkodás alapját a természetes és a mesterséges fokok, a folyók magaspártját (a folyóhátat) megszakító nyílások képezték. A középvízszintet meghaladó vízállásakor a fokok a folyót megcsapolták, az árvizet az ártérre vezették. A folyó apadásakor az árteret behálózó erek a vizet visszavezették a folyómederbe. Az árvizek megtermékenyítették az ártér egészét, a benne lévő erdőket, legelőket, kaszálóréteket és gyümölcsöskerteket (a Duna mentén, a Felső-Tisza-vidéken, a Szamos-völgyben és sok más folyó mellékén az alma-, szilva- és dióligeteket). A folyók, erek és tavak, amelyek az ember környezetátalakító munkája révén összekapcsolódtak, a lokális vízi közlekedés (fa-, nád- és szénaszállítás) útvonalai voltak. A középkori források rendre megemlítik az alföldi folyók halbőségét és a halászat gazdasági jelentőségét. Az ártéri települések folyóvízi, tavi, réti és rekesztő halászata már az Árpád-korban meghaladta az önellátás kereteit. A nagyobb halászfalvakból a folyóvizektől és tavaktól távolabb fekvő területekre, a középkor vége felé külföldre is szállítottak élő, sózott, szárított és fagyasztott halat. A folyóból ki- és visszaáramló víz kinetikai energiáját a XI–XII. századtól a gabonaörlő vízimalmok hasznosították, előbb a dombsági tájakon, majd az alföldeken. A középkori ártéri gazdálkodásnak része volt még a nád- és fakitermelés, a vályogvetés és a gyűjtögető-zsákmányoló tevékenység is.⁵ A folyóhátak és az ártér-övezet ármentes homokszigetei, az 1-2 km²-es a gorondok és laponyagok az ekés földművelést is lehetővé tették, pl. a Szamosköz, Bodrogköz, Rétköz és a Taktaköz vidékén.

Az Alföld középkori szőlőkultúrája az ártéri szőlő-gyümölcsös erdők zónájából nőtt ki. Égető M. szerint az árterek ligetes szőlőművelése „átmenetet képez a gyűjtögetés és a tényleges termelés között.”⁶ A szőlőművelés a XIII. században áterjedt az alföldi életkamrák területére és szervesen beépült a települések határhasználati rendszerébe. (A Kiskunság és a Nyírség homoki szőlőkultúrája csak később, a XVIII. században alakult ki.)

Az alföldi árterek okszerű használatát az ember tudatos tájformáló-környezetalakító munkája alapozta meg. A fokrendszer kiépítése, a vízelvezető és öntöző-csatornák, lokális töltések, ártéri halastavak és víztározók létesítése hatalmas mennyiségű földmunkát igényelt. A rendszer működtetése: a folyók vízhozamához alkalmazkodó differenciált ártéri gazdálkodás tervszerűséget, összetartó és szervező erőt is feltételez. A régészeti kutatások a Kisalföldön, közelebbről a Rábaköz keleti részén, a Tóközben az Árpád-kori földművelés és állattartás szisztémájához kapcsolódó, kettős működésű (árvízvédelmi és öntöző) csatornarendszert tártak fel.⁷ A síksági rét- és legelőöntözésen kívül a dombsági tájakon, pl. Tokaj-Hegyalján (az Árpád-kori Erdőkalján) is foglalkoztak öntözéssel (a XIII. században Olaszliszkán a vallonok mesterséges csatornákból öntözték a kerteket).

Az árterek ellenpólusai, az árvízmentes életkamrák, pl. a löszös síkságok (Mezőföld, Nagykunság, Telecska), a futóhomokos hordalékkúp-síkságok (Nyírség, Kiskunsági homokhát) és a medenceperemi hordalékkúpok (Pesti-síkság, Mátra- és Bükkalja, Harangod) a földműves kultúra és azzal összekapcsolódó állattenyésztés (a komplex paraszti gazdálkodás) területei voltak. A földművelés az állandó (régii felfogás szerint téli) szállás körül alakult ki és fokozatosan terjedt az életkamrák belső területei felé. Az állandó szállások az ártérperemen létesültek, vízparti orientációval, törekedve a környezetüket alkotó két tájtípus, az ártér és az ármentes területek hasznosítására. Az életkamrák másik telepítővonalán, az ármentes síkságok és a domb- (hegy-) vidékek találkozásánál, a folyók, nagyobb patakok alföldi völgykapujában szintén létesültek állandó települések és környezetükben szántóföldek. A tájhatáron, pontosabban a sávyszerű kontaktzónában (a későbbi korok aktív gazdasági övezetében) épült patak- és folyóparti települések is kétféle tájtípus, a síkság és dombság természeti erőforrásait hasznosították. A belső völgytorkolati helyek települései a földművelés magterületeit képezték, ahonnan a kultúrtáj diffúziója két irányban történt: az életkamrák belső területei, a teraszos folyóvölgyekben a domb- és hegyvidékek felé.

A sztyepp és erdős-sztyepp irtványföldjein kisebb-nagyobb területeket műveltek a parlagoló, szántó-legelőváltó, szántó-erdőváltó módszer alkalmazásával. A XII. században a földművelés jelentősége az állattenyésztés mellé került, majd az Árpád-kor végére túlnőtt az állattartáson. A középkori agrárforradalom hatására a XII. század végétől fokozatosan elterjedt a hatékonyabb két- és háromnyomásos földművelési rendszer és az agrár-innováció több eleme (pl. a fordító eke használata). A mintakövető fejlődésben kiemelkedő szerepe volt a szerzetesrendek (kolostorok) gazdaságainak és a nyugatról érkező telepéseknek is. Az új módszerek és technikák alkalmazásával a XIII. században a termésátlagok 50%-kal növekedtek, és ezzel összefüggésben a tájatalakítási tevékenység, a termőföld növelésének üteme az alföldi és dombsági területeken mérséklődött. A szántóföldeken kölest, tönkölyt, búzát, árpat, rozst és egyéb kásanövényeket termeltek. A belterületi kertekben a munkai igényesebb kultúrák (pl. bab, lencse, borsó, hagyma, káposzta, répa) voltak a főbb termények. A parasztgazdaságok elmaradhatatlan tartozéka volt a len- és kenderföld, mely a ruházatkodás alapanyagát szolgáltatta.

A dombsági területeken, különösképpen a Dunántúlon a kedvező agroökológiai adottságok révén a tájhasználat az alföldi életkamráknál változatosabb és hatékonyabb volt. A földesúri és parasztgazdaságok az erdei irtványföldeken szántó-, szőlő-, rét- és legelőgazdálkodás folytattak. A dombságok magasabb részeit borító cseres-tölgyes és egyéb erdőségek, a völgyekben a vízfolyás környéki nedves rétek is szervesen beépültek a középkori agrárium tevékenységi körébe.

A Kárpát-medencei dombságok felszíni tagoltsága, völgyes-sűrűsége és lejtőváltókékonysága befolyásolta a megtelepedést és a tájhasználatot. A települések általában a folyó- és patakvölgyek árvízmentes párkánysíkjain létesültek. A földművelés, a rét- és legelőgazdálkodás a völgytalp és a völgylejtők arra alkalmas szakaszain alakultak ki, a mikrorelief által

is befolyásolt módon, többnyire sávosan, magassági szintekre tagolódva. A kaszálórétek és legelők a folyó-(patak-) medertől addig a teraszfelszínig terjedtek, amelyen a település belsője épült. A völgylejtő emelkedő szakaszain a szántóföldek, felette még egy legelő-sáv, a meredekebb déli lejtőkön (a „mál”-okon) szőlőskertek, a legmagasabb részeken az erdők képezték a területhasználat egyes munkaföldrajzi egységeit. A szőlő- és bortermelés a dombos tájakon és a középhegységek egyes kistérségeiben már a kora Árpád-korban kialakult és jelentős gazdasági tényezővé vált (pl. Somló, Balaton-felvidék, Buda, Szekszárd, Pécs, Sopron és Pozsony, északon Tokaj-Hegyalja, a Délvidéken a Fruska Gora, Erdélyben a Kis- és Nagy-Küküllő melléke stb.).

A Dél-Dunántúlon, pl. a Hegyhát, Völgyesség és a Zselic területén – a honfoglalás előtt is művelt – dombtetők és völgyközi hátak felszínén is gazdálkodtak, meghagyva a kultúrtájukat szegélyező dombtelejtők erdőborítottságát.⁸

A településközi térben a középkorban nem, vagy csak ritkán (a nagy település-sűrűségű területeken) kapcsolódtak össze a kultúrtáj homogén egységei.

3.2. A közép- és magashegységek

Az Árpád-kor végére a kárpáti hegységkeret is benépesült: az erdei ökoszisztémában kisebb-nagyobb kiterjedésű gazdasági terek és pontszerű telephelyek létesültek. A gazdasági terek (kultúrtájak) irtványföldeken, a hegységkeretet tagoló széles teraszos völgyekben és intramontán kismedencékben terjeszkedtek. A Kárpát-régióban 1000–1100 m-ig lehetséges földművelést folytatni, a talaj tápanyagszegénysége miatt csökkenő termésátlagokkal. A gabonatermelés orografikus határa alacsonyabb: a Déli-Kárpátokban 900, a Felvidék völgymedencéiben 600 méter. A települések táj- (határ-) használata, az egyes művelési ágak megoszlása és térbeli szerkezete a nagykiterjedésű (105 000 km²-es) hegységi régióban rendkívül változatosak voltak. A medenceperemi középhegységeket 600 m-ig, Erdélyben 850 m-ig a tölgyerdők és a gyertyános tölgyesek foglalják el. A tölgyerdő-övezet felett a kisebb hő- és fényigényű, több csapadékot kívánó bükkösök alakultak ki, nyugaton 1300, keleten 1500 m-ig terjedően. A hegységkeret magasabb régióit, északnyugaton 1500 m-ig, keleten és délkeleten 1700 m-ig fenyvesek uralják. Az erdőhatár felett megjelenik a havasi gyepek, a Magas-Tátrában és Déli-Kárpátokban a sziklahavasok öve.

A hegységek alacsonyabb területein a domboságtól alig különböző vegyes, átmeneti mező- és erdőgazdálkodás (a népi „erdőelés”) volt a jellemző meghatározó. A magasság növekedésével a földművelés jelentősége csökkent, a megélhetés alapját az állattenyésztés, a magashegyi és havasi legeltetés jelentette. A XIV–XV. században a magashegységek gyepföldjeit, havasi legelőit egyrészt a völgyi parasztgazdaságok nyári legeltetéssel, másrészt a havasalföldi vlachok kétlegelő vándorpásztorokodással (transhumance) hasznosították. A Maros és az Olt folyó kismedencéiben megtelepült székely határőrök a vlachok megjelenése előtt honosították meg a havasi pásztorkodást (és alakították ki gazdálkodásuk komplex jellegét). A völgyi (havasalji) falvak nyári szállás-pásztorokodása télen az állatok istálló-takarmányozó tartásával egészült ki.⁹ A magashegyi pásztorkodással foglalkozó falvak erdőirtásokkal növelték gazdálkodási területüket: a havasi legelőket és a völgylejtők kaszálórétjeit. Az erdők regressziója a havasokról lefelé, a völgyekből felfelé történt.

Az erdő-ökoszisztéma folyamatosan megújuló energia- és nyersanyagforrásként szervezsen beépült az uradalmak és jobbágy-paraszti gazdaságok évi ciklikus rendszerébe és alapját képezte a Kárpát-régió (és a medenceválasztó hegységek) funkcionális rendszerének. A Kárpát-medencében a középkorban magas szintű erdőgazdálkodás folyt, mely ki tudta elégíteni a korabeli társadalom igényeit. Szabó P. tájökológus a XV. század végi erdőborítotttságot a Kárpát-medence különböző pontjairól, az összterület alig 1%-áról származó

okleveles adatok alapján 34%-ban határozta meg, de ezt nem tartja elfogadhatónak, kb. egy 25%-os értéket tart reálisnak. A 25%-os erdősültség – felfogása szerint – biztosítja „az ember és erdő működőképes kapcsolatát.” A szántó, kert és szőlő 40%-kal, a legelő 16%-kal, a rét 10%-kal részesedett az ország mezőgazdasági földalapjából.¹⁰

A hagyományos erdőgazdálkodás [fakitermelés (épület- és tűzifa), faszénégetés, vadászat, erdei legeltetés, erdei méhészet, gyűjtögetés stb.] az erdőt alapvetően nem károsította, a kivágott lombos fák helyén a tuskókról vagy a gyökerekről a fák újranöttek (sarjerdő). Az erdőirtás, melyet időtől és tértől függetlenül, általában a pusztítással (természetkárosítással) azonosítanak, a középkorban a gazdasági tér kiterjesztése, az eltartóképesség növelése érdekében történt.

A mező- és erdőgazdálkodás mellett az ásványi nyersanyagok kitermelése és feldolgozása vált a hegységi területek jellegadó ágazatává. A bányászat és a kapcsolódó ipari tevékenység összességét, a montanisztikumot régen a mező- és erdőgazdálkodáshoz hasonlóan az őstermelés fogalomkörébe sorolták. A középkori népesség „a föld erejéből élt”, akárcsak ma is: a sík- és dombvidéken a talaj, gyep, erdő és a víz, a közép- és magashegységben mindezek mellett az ásványi nyersanyagok hasznosítására épült az emberek létfenntartó tevékenysége. A hegységi régiókban az ásványi nyersanyagkészlet kiaknázására szerveződött a bányászat és a kapcsolódó feldolgozó ipar.

A középkorban hazánk a Föld egyik legfejlettebb bányászati nagyhatalma volt, mely a nemesérc- és réztermelésével az amerikai lelőhelyek felfedezéséig első helyen állt a világon. Az arany- és ezüsttermelés a XII–XV. században élte virágkorát: az Árpád-kor vége felé évi 1000 kg aranytermelésünk a világtermelés 1/3-át, az európai termelés 80%-át adta. Az évi 10 000 kg ezüsttermelés kontinensünk ezüsttermelésének mintegy 25%-a volt. A nemesfém bányászat és kohósítás négy, topográfiailag körülhatárolható körzetben, a Felső-Garam vidéken, a Gömör-Szepesi érchegységben és tágabb környezetében (Telkibánya), a Gutin-hegységben és az Erdélyi-érchegységben (Ompoly-völgy) összpontosult. A természetes arany bányászatán kívül aranymosással is foglalkoztak, pl. az erdélyi folyók felső és középső szakaszán, a Felvidéken a Nyitra és a Vág-völgyében, a Kisalföldön a Duna mentén. A réztermelés a két felvidéki bányakörzetekben koncentrált és dinamikusan fejlődött. A XV–XVI. század fordulóján Magyarország Európa első réztermelő és -exportáló országa volt. A nemesfém-, réz-, antimon-, higany-, ólom- és óntermelés a bányakörzetekben egymástól távol fekvő településeken folyt. A telephelyek térségében jelentős antropogén tájalkítás történt [erdőirtás, a felszínen akkumulációs és exkavációs tájelemek (meddőhányók, bányagödörök) megjelenése, a vízenergia hasznosításával kapcsolatos létesítmények, víztározók, erővíz-csatornák stb.]. Telkibányán az arany- és ezüstteléreket az ún. horpabányászati módszerekkel, 8–10 m mély aknák létesítésével kezdték kitermelni, majd a felszínközeli érctelérek kimerülése után mélyművelésű bányákban folytatódott a termelés. Az elhagyott aknák beomlottak, a helyükön 1-2 m-es horpák, horpasorok keletkeztek (a Kánya-hegy oldalán és a Veresvíz-völgyben ezek száma eléri a 3000-et). A XV. század közepén, először Körmöcbányán, majd egyre több helyen alkalmazták a vízenergiát a bányavíz kiemelésére. A lejtőn lefolyó csapadékvíz és a hólevegő vízgyűjtő árok segítségével víztározókban fogták fel, ahonnan gravitációs erővízcsatornán áramlott a víz a felhasználási helyekre. Pl. az úrvölgyi ezüst- és rézbányákat ellátó vízvezető árokrendszer 1000 m magasságban épült. A 61 km hosszú árok nagy részén (53 km) fából készült csatornában áramlott a víz. Az úrvölgyi akna vízemelő szerkezetét egy 5,5 m sugarú vízikerek hajtotta.

A belső szükségleteket kielégítő vasércbányászat, kohászat és feldolgozóipar két körzetben, a Nyugat-Dunántúlon Vasvár központtal és Észak-Borsodban Vasvár (= Ózd) tágabb környezetében koncentrált, de máshol is létesültek kisebb központok, pl. Torockó, Pécsvárad, Somogyfajsz stb. A borsodi vasipari körzet az Upponyi-, Rudabányai- és a

Martonyi-hegység felszinközeli vasérc előfordulásait hasznosította. A két kohászati körzet vaskőbányái a XIII. században kimerültek, a termelés súlypontja a Gömör-Szepesi érc-hegységbe helyeződött át. A vasolvasztás az 1-2 m-es munkagödrök oldalfalába épített kis (1 m-nél nem nagyobb) kohókban történt. Az érc redukciója után a képlékeny anyagot (vasbucát) kovácsolással munkálták késztermékké. A vasolvasztáshoz nagymennyiségű faszénre volt szükség, így a „kohó agglomerációk” térségében alaposan megfogyatkoztak az erdőségek. Az irtványokon, ahol a természetföldrajzi adottságok lehetővé tették, szántó-, rét- és legelőgazdálkodást folytattak.

Igen jelentős volt a középkori Magyarország sóbányászata, mely a XII. századtól már kivitelre is termelt. A sóbányászat az Erdélyi-medencében koncentrálódott, lokális és mikroregionális termelőközrözetekben (pl. a Kis-Küküllő- és a Korond-patak völgyében, a Szamos mentén Dés, a Maros-völgy középső szakaszán Torda stb.). A kő- és agyagbányászat nemcsak a Kárpát-régióban, az ország más táján is kialakult, összefüggésben a XIII. század közepétől kezdődő kővár-építésekkel, illetve a megtelepülő magyarság fejlett agyagművességével, a fazekas központok nyersanyagigényével.

A felsorolt néhány példa is megjeleníti azt a hatalmas teljesítményt, a táj (értelemszerűen a tájban lévő természeti erőforrások) használatának sokszínűségét, melyet a kor tudás-szintjén népünk elért.

A hegységkeret és a medenceválasztó hegységek vázolt tájhasználatára és gazdasági térszerveződésére a XIII–XIV. században funkcionálisan elkülönült a medencerendszer szintén tagolt, specializálódó strukturális egységeitől.

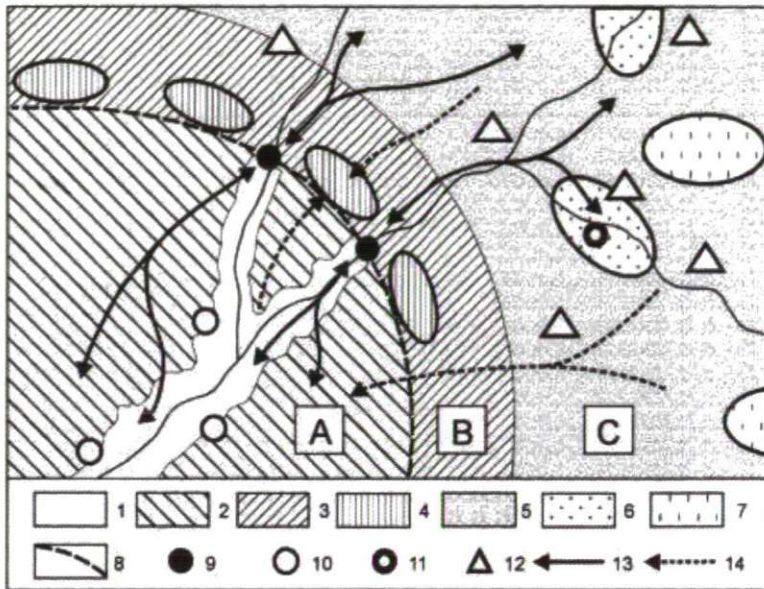
4. Lokális és regionális struktúrák

A középkorban Magyarországot az agárgazdálkodás jellemezte, így a tájhasználat és térszerveződés az agroökológiai adottságok különbségeit tükrözte. A XIII–XIV. században az egységes jobbágy-parasztság és a telekrendszer kialakulása megszilárdította a lokális terek térstruktúráját, a falvak és mezővárosok határhasználati rendjét. A telkes jobbágy gazdasága 10–16 hektár egyéni birtokra, szántó, rét, külső kert és szőlőterületre terjedt, amely „a szabad élő föld” (természetes legelő, erdő, nádas, vizek stb.) közös használatával egészült ki. A települések térstruktúrájában, a művelési ágak területi elrendeződésében a racionalitás, az emberi tudás, az alkalmazkodás és átformálás (antropogén tájtalakítás) érvényesült.

A régiók termelési specializációja és a földrajzi munkamegosztás kialakulása a XIII–XIV. század fordulóján felélénkítette az interregionális gazdasági kapcsolatokat. A tájak termelési szakosodása egy-két termék vagy termékcsoporthoz jelentőségtöbbletében nyilvánult meg. A munkamegosztás a belső-alföldi tájakról a hegységkeret felé – a domborzat változásait követve – koncentrikus övezeteket formált (1. ábra). A termelési övezetek egymást kiegészítő (komplementer) tevékenységet folytattak. A gazdasági kapcsolatokat a medencerendszer és a hegységkeret határán, a vásárvárosokban bonyolították le. A vásárvárosok a Cholnoky által felismert vásárvonalon (-övezetben) fejlődtek ki a hegységkeret felől érkező folyók alföldperemi völgynyílásában. A vásárvonal struktúra-formáló és integráló tényező: alapvető szerepe volt abban, hogy a medencerendszer és a kárpáti hegységkeret működőképes gazdasági egységgé szerveződjön. A vásárvonalhoz hasonló gazdasági erővonalként értékelhetők a Kárpát-medence nagyobb folyói, elsősorban a Duna, mely meghatározó jelentőségű volt a középkori Magyarország térszerveződésében, a heterogén tájak (gazdasági térszerkezetek) hazai és külföldi kapcsolatrendszerben (2. ábra).

1. ábra. A Kárpát-medence munkamegosztásának földrajzi modellje

Figure 1. The geographical model of the division of labour in the Carpathian Basin

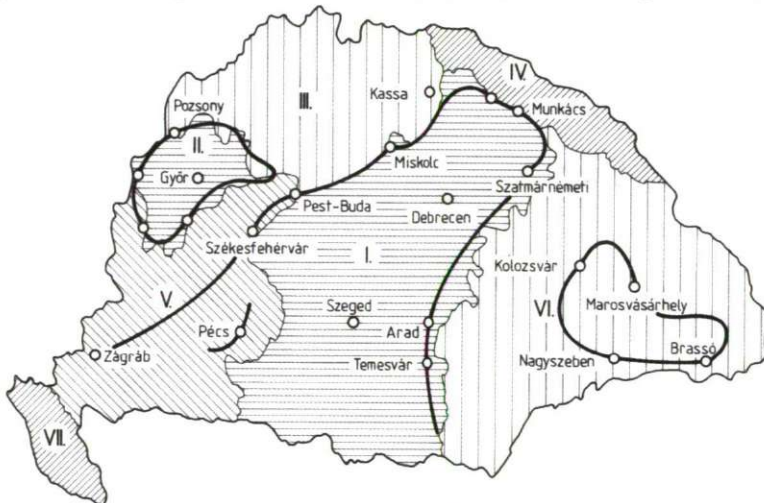

Jelmagyarázat: A = medencesíkság, B = dombvidék, C = hegységkeret, 1 = ártéri síkság monokultúrás állattenyésztéssel, 2 = ármentes szintek (életkamrák) földműveléssel, 3 = dombsági tájak vegyes (polikultúrás) gazdálkodással, 4 = szőlő- és gyümölcsstermelés, 5 = erdő, 6 = intramontán kismedencék földműveléssel, 7 = havasi legelő, 8 = vásárvonal, 9 = vásárváros, 10 = ártérperemi település, 11 = medenceközpont, 12 = montánipar, 13 = a gazdasági javak áramlása, 14 = a munkaerőmigráció iránya (a 16. századtól).

Forrás: szerkesztette Frisnyák S., rajzolta Dobány Z.

2. ábra. A Kárpát-medence vásárvonalai és nagytjai

Figure 2. Macroregions and lines of market towns of the Carpathian Basin

Jelmagyarázat: I = Alföld, II = Kisalföld, III = Felvidék, IV = Ruténföld, V = Dunántúl a Dráva-Száva közével, VI = Erdély, VII = Karszt és Tenger mellék

Forrás: szerkesztette: Frisnyák S., rajzolta Mikó T.

A középkor végére kialakult a magyar településhálózat, benne a szabad királyi városok, bánya- és mezővárosok. A piachelyek és -központok, a XIII. században a városgazdaságok általában napi járóföldre (15–30 km-re) kiterjedő vonzás- és ellátóközzel rendelkeztek. A középkor végére kilenc régió alakult ki a Kárpát-medencében. Kubinyi A. szerint az ország közepén, Pest-Buda vonzás- és ellátóközzel képezte az első régiót, s körülötte helyezkedtek el a gazdasági alapon szerveződő további régiók és tartományok. A gazdasági régiók alrégiókra tagolódtak és egy vagy több központtal rendelkeztek. A Kubinyi-féle térfelosztásban a központi, a nyugati (Sopron és Pozsony), az északnyugati (Körmöcbánya), az északkeleti (Kassa), a keleti (Nagyvárad), a délkeleti (Szeged) és a délnyugati régió (Pécs) és két tartomány, Erdély és Szlavónia szerepel.¹¹ A középkori régiók pontos kiterjedését nem lehet megállapítani, a régiókat egymástól széles, átmeneti-jellegű területsávok választották el.

Süli-Zakar István és Csüllög Gábor a regionalizmus és a regionalizáció történeti folyamatáról írt tanulmányukban tíz középkori régiót állapítanak meg (Tiszántúl, Kelet-Tiszáninnen, Nyugat-Tiszáninnen, Dunáninnen, Nyugat-Dunántúl, Dél-Dunántúl, Dráva-Száva menti délvidék, Szlavon vidék, Temes-délvidék és Erdély). Felépítésük alapján a régiókat teljes és hiányos szerkezetűnek minősítik. A teljes szerkezetű régiók területe kiterjedt a Kárpát-medence négy aktivitási övezetére, a folyó-, település-, vár- és erdő-térszínre.¹²

A középkori gazdasági régiók nem homogén egységek, hanem a termelés (környezetgazdálkodás) belső törvényei szerint formálódó funkcionális rendszerek.

5. Összegzés

Az Árpád-kori népesség tájhasználatát és antropogén tájtalakító tevékenysége a természeti ökoszisztémák teljesítőképességéhez (ökológiai potenciáljához) és működési ritmusához igazodott.

A tájhasználat (kulturáltáj-építés) Árpád-kori eredményei, a lokális és regionális térszerkezetek alapozták meg a későbbi korok gazdasági fejlődését.

A tájpotenciál használata a középkorban racionálisan, környezetkímélő-értékőrző módon történt, időt és teret engedve természeti erőforrások megújulására.

Az alföldek (árterek és ármentes életkamrák), a dombságok és a hegységek sajátos termelési struktúrája, a Kárpát-medence földrajzi munkamegosztása alapvetően az agro-ökológiai adottságok különbségeit tükrözte.

A medenceperem gazdasági erővonalai (a vásárvonalak) és a szerkezeti tengelyek (nagyobb folyók), a kialakult erőközpontok (vásárvárosok, folyami átkelőhelyek) és a kommunikációs tengelyek fontos tényezők voltak a Kárpát-medence gazdasági egységgé formálódásában.

A keleti kultúrkörből érkező magyarság a magával hozott műveltség (az egyén és a társadalom kollektív tudása, eszközkultúrája, művészete stb.) a korabeli közép-európainál nem kevesebb, hanem más volt, s ezt a másságot kellett átformálni az új társadalmi-gazdasági környezethez.

JEGYZETEK

1. Somogyi Sándor (2007): Pest megye természetföldrajzi adottságai és azok átalakulása a társadalmi élet kezdetétől. In: Fancsalszky G. szerk.: Pest megye monográfiája I. kötet első rész. A kezdetektől a honfoglalásig, Budapest, pp. 9–40.
2. Bulla Béla–Mendöl Tibor (1947): A Kárpát-medence földrajza. Budapest.

3. Györfly György–Zólyomi Bálint (1994): A Kárpát-medence és Etelköz képe egy évezred előtt. In: Kovács László szerk.: Honfoglalás és régészet. Budapest, pp. 13–37.
4. Kocsis Károly (1997): Erdély etnikai térképe, Budapest, Kocsis Károly (2000): Szlovákia mai területének etnikai térképe, Budapest, Kocsis Károly (2001): Kárpátalja mai területének etnikai térképe, Budapest. Kiadó: MTA Földrajztudományi Kutató Intézet és az MTA Kisebbség Kutató Műhely.
5. Andrásfalvy Bertalan (2007): A Duna mente népének ártéri gazdálkodása. Ekvilibrium Kiadó. Budapest, pp. 129–144.
6. Égető Melinda (1993): Az alföldi paraszti szőlőművelés és borkészítés. Akadémiai Kiadó, Budapest, pp. 7–15.
7. Takács Károly–Füleky György (2003): Középkori csatornarendszerek a Kisalföldön. In: Frisnyák S.–Tóth J. szerk.: A Dunántúl és a Kisalföld történeti földrajza. Pécs, pp. 157–163.
8. Tóth József (2007): Ősi épített tájak a Kárpát-medencében. FRIG Kiadó, h. n. (A szerző Bonyhádon élő művész).
9. Paládi-Kovács Attila (1993): A magyarországi állattartó kultúra korszakai. MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest, pp. 71–82.
10. Szabó Péter (2009): Hagyományos erdőgazdálkodás a Kárpát-medencében. In: Andrásfalvy B.–Vargyas L. szerk.: Antropogén ökológiai változások a Kárpát-medencében. L'Harmattan Kiadó, Budapest, pp. 129–142.
11. Idézi: Kristó Gyula (2003): Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon. Szeged, pp. 201–203.
12. Süli-Zakar István–Csüllög Gábor (2000): Az alföldi regionalizmus történeti előzményei. In: Frisnyák S. szerk.: Az Alföld történeti földrajza. Nyíregyháza, pp. 199–220.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Andrásfalvy Bertalan (2007): A Duna mente népének ártéri gazdálkodása. Ekvilibrium Kiadó, Budapest.
- Beluszky Pál (2001): A Nagyalföld történeti földrajza. Dialóg Campus, Budapest–Pécs.
- Berényi István (2003): A funkcionális tér szociálgeográfiai elemzése. Földrajzi Tanulmányok 23. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest.
- Boros László (1999): A Kárpát-medence szőlő- és borgazdaságának történeti földrajza. Nyíregyházi Főiskola Földrajzi Tanszéke, Nyíregyháza.
- Bulla Béla–Mendöl Tibor: A Kárpát-medence földrajza. Budapest.
- Dövényi Zoltán szerk. (2012): A Kárpát-medence földrajza. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Égető Melinda (1993): Az alföldi paraszti szőlőművelés és borkészítés. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Faller Gusztáv–Kun Béla–Zsámboki László szerk. (1997): A magyar bányászat évezredes története I. Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület. Budapest.
- Frisnyák Sándor (1990): Magyarország történeti földrajza. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Frisnyák Sándor (1996): Az Árpád-kori Magyarország gazdaságföldrajza. Földrajzi Közlemények CXX. (XLIV.) 2–3. pp. 119–135.
- Frisnyák Sándor (2000): Das Karpatenbecken. In: Europas Mitte um 1000. Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie I. Hrsg. Alfred Wiczorek – Hans-Martin Hinz. Stuttgart. pp. 81–84.
- Frisnyák Sándor (2004): A kultúrtáj kialakulása a Kárpát-medencében. Nyíregyházi Főiskola, Nyíregyháza.
- Frisnyák Sándor (2009): Magyarország kultúrgeográfiai korszakai. Nyíregyházi Főiskola, Nyíregyháza.
- Frisnyák Sándor (2012): Tájhasználat és térszervezés. Nyíregyházi Főiskola, szerencsi Bocskai István Gimnázium, Nyíregyháza–Szerencs.
- Gulyás László (2012): Küzdelem a Kárpát-medencéért – Regionalizáció és etnoregionalizmus, vagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690–1914. Kárpátia Stúdió, Budapest.

- Gyimesi Sándor (1994): Utunk Európába. A magyar és az európai gazdaság viszonya a honfoglalástól a 20. század elejéig. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Győrffy György–Zólyomi Bálint (1994): A Kárpát-medence és Etelköz képe egy évezred előtt. In: Kovács L. szerk.: Honfoglalás és régészet. Balassa Kiadó, Budapest, pp. 13–37.
- Hajdú Zoltán (2001): Magyarország közigazgatási földrajza. Dialóg Campus, Budapest–Pécs.
- Heckenast Gusztáv (1991): A magyarországi vaskohászat története a feudalizmus korában (A XIII. század közepétől a XVIII. század végéig). Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kocsis Károly (1996): Az etnikai térszerkezet változásai a Kárpát-medencében (896–1920). In: Frisnyák S. szerk.: A Kárpát-medence történeti földrajza. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza, pp. 49–58.
- Kókai Sándor szerk. (2006): A Délvidék történeti földrajza. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza.
- Kristó Gyula (2003): Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon, Szeged.
- Paládi-Kovács Attila (1993): A magyarországi állattartó kultúra korszakai. MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest.
- Prinz Gyula–Cholnoky Jenő–Teleki Pál (1938): Magyar földrajz I–III. Budapest.
- Rácz Lajos (2001): Magyarország éghajlattörténete az újkor idején. JGYF Kiadó, Szeged.
- R. Várkonyi Ágnes szerk. (2000): Táj és történelem – Tanulmányok a történeti ökológia világából. Osiris, Budapest.
- Somogyi Sándor (2007): Pest megye természetföldrajzi adottságai és azok átalakulása a társadalmi élet kezdetétől. In: Fancsalszky G. szerk.: Pest megye monográfiája I. kötet első rész. Budapest, pp. 9–40.
- Süli-Zakar István–Csüllög Gábor (2000): Az alföldi regionalizmus történeti előzményei. In: Frisnyák S. szerk.: Az Alföld történeti földrajza. Nyíregyháza, pp. 199–220.
- Szabó Péter (2009): Hagyományos erdőgazdálkodás a Kárpát-medencében. In: Andrásfalvy B.–Vargyas G. szerk.: Antropogén ökológiai változások a Kárpát-medencében. L'Harmattan. Budapest, pp. 129–144.
- Takács Károly–Füleky György (2003): Középkori csatornarendszerek nyomai a Kisalföldön. In: Frisnyák S.–Tóth J. szerk.: A Dunántúl és a Kisalföld történeti földrajza. Pécsi Egyetem Földrajzi Intézete. Pécs, pp. 157–163.
- Tóth József (2007): Ősi épített tájak a Kárpát-medencében. FRIG Kiadó, h. n.